

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳՐԱԿԱՆ, ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ

ԺԲ. ՏԱՐԻ. 1911

ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ

ԹԻԻ 3-4

ՆԱԽՆԵՍՑ ԳՈՐԾԸ

1895ի կոտորածներու ատեն, երբ փոքր տուող հազարաւոր Հայերու սարսափազդեցիկ լուրերուն հետ՝ հրդեհուող կամ կողոպտուող վանքերու, եկեղեցիներու գուժերը կուգային, օր մը՝ բարեկամական շրջանակի մը մէջ՝ «Ափսո՛ս, ըսի, ո՞վ գիտէ ի՞նչքան թանկագին հին ձեռագիրներ, անփոխարինելի գեղարուեստական առարկաներ կորան ու դեռ պիտի կորչին այս ահաւոր օրերուն մէջ»։ Արտասանման վայրահալ թերթերէն մէկը, ետքէն, բերնէ բերան այդ խօսքն իմացած ըլլալով՝ կը յիշէր զայն իբրեւ իմ «անարտութեան» փայլուն ապացոյցներէն մին, եւ կ'ընէր՝ «Ի՞նչ հեշտային իմաստակութիւն, ուշադրութիւն չդարձնել կենդանի էակներու խողխողումին, եւ անշունչ թղթի, քարի կտորներու կորուստը ողբալ...»։

Ես մինչեւ այսօր կ'ողբամ այդ հին թղթերու եւ քարերու կորուստը, — ինչ որ չի նշանակեր թէ հազարաւոր Հայ կենդանի էակներու խողխողումը դիւ անտարբեր է ձգած։ Ես մինչեւ այսօր կը շարունակեմ մտածել թէ հին ձեռագիր մը, նկար մը, արձան մը, պատմական յիշատակարան մը, «անշունչ» առարկաներ չեն. «էակներ են» անոնք ալ, որոնց մէջ կը թրթռայ կեանք մը, նոյն իսկ աւելի հոծ ու թանկագին քան կարգ մը այսօր ապրող ու վաղը մոռցուելու սահմանուած միջ կոյտեր։ Այո՛, մինչեւ այսօր կ'ողբամ

այդ քարէ, փայտէ, թղթէ բազմակենդան էակներուն կորուստը, — եւ ինչ որ այժմ աւելի քան երբէք կ'ողբամ նաեւ, այն ալ սա պարագան է որ մեր մէջ շատ քիչերն են որ ինծի պէս կ'ըմբռնեն այդ կորուստը եւ կ'ողբան զայն։

Մեր հասարակութեան մէջ ոչ միայն քիչ են մեր նախնեաց մտաւոր արտադրութեանց փնացումը կսկծանքով նկատողները, այլ եւ խիստ շատ են անոնք որ անդիտակցութեամբ՝ իրենք իսկ կը նպաստեն այդ փնացման։ Միայն օտարները չեն որ քանդած, փշրած, այրած, կողոպտած են մեր հնութեանց նշխարները. մենք ալ նոյնքան բաժին ունինք այդ վանտալութեան մէջ։ Ի՞նչքան թանկագին ձեռագրեր՝ եկեղեցականներու հետ զազաղը դրուած փոսին մէջ նետուած եւ կորսուած, կամ Բրդերու ձեռք չիմայու համար՝ հողին մէջ, արտերու մէջ թաղուած, անհետացած... կամ պատուաւրած տան պէտքերու գործածուած։ Ի՞նչքան հին շէնքերու կտորներ, քանդակեալ քարեր՝ քակուած, կտրուած, անհատական տուներու շինութեան գործածուելով փնացած... Ի՞նչքան վանքերու նկարներ, անօթներ, գողցուած, օտարներու ծախուած, կամ թանկագին քարերը հանելով տեղը սուտ քարեր դրուած, եւն. եւն.— ու մնացածներն ալ ընդհանրապէս ի՞նչքան գէշ, ինչքան անխիտմ անկարգ պահուած, եւ մեծ մասամբ՝ ուշադրութեան, ուսումնասիրութեան առարկայ չդարձած, անյայտ ձգուած...

Խուսաց կովկասի տիրապետութենէն յետոյ տասնեակներով տարիներ անցան, ու-

սահայք հարստացան, զարգացան, ուսեալ ուկարող սերունդներ յառաջ եկան, եւ սակայն ոչ ոք մտքէն անցուց Անիի մէջ գտնուող հայ գեղարուեստի հոյակապ գանձերը երեւան հանել, հաւաքել, պահպանել, ուսումնասիրել եւ այլոց եւս ծանօթացնել: Իռւս մը, Պ. Մար, այդ գաղափարն ունեցաւ. եւ այն օրհնակ օրէն ի վեր ուր Պ. Մար իր հմտութիւնը, իր փամանակը, իր եռանդը նուիրած է այդ պեղմանց գործին, ի՛նչ խղճալի, ի՛նչ ամօթալի կերպով քիչ բան է նիւթական օգնութիւնը զոր Հայութիւնը տուաւ այդ գործին, որ սակայն մեզ համար կենսական կարեւորութիւն ունի եւ որուն պահանջած խոշոր գումարները մինչ պարտաւոր էինք փութկոտօրէն շատոնց արդէն տրամադրութեանը տակ դնել Պ. Մարին: Ո՛ր հասարակութիւնը այդ գումարները շատ դիւրաւ կարող է գտնել եթէ ուզէ. այդ պէտքերն զգացուցին է որ չունի տակաւին հարկ եղած չափով:

Մեր նախնեաց կատարած գործին վրայ մեր ունեցած ծանօթութիւնը շատ պակասաւոր է: Ասիկա եւ ըսած եմ հարկելք անգամ. եւ հազար անգամ դեռ պիտի կրկնեմ, Գիտնալու համար ամէն ինչ որ մեր նախնիք կատարած են, պէտք է թօթվենք մեր անտարբերութիւնը, մեր ծուլութիւնը, մեր ինքնարհամարանքը, եւ պէտք է աշխատինք, փնտռենք, ուսումնասիրենք, պէտք է յանձն առնենք հարկ եղած նիւթական զոհողութիւնները ու մտաւոր նեղութիւնները: Հայը աստեղի մեծ բաժին ունեցած է աշխարհիս քաղաքակրթական քնդիմանող գործին մէջ՝ քան ինչ որ կը կարծուի: Պէտք է փնտռել, երեւան հանել Ստարները շատ աւելի ըրած են այդ ուղղութեամբ՝ քան մենք. արդ՝ ատիկա աւելի մեր պարտքն է:

Մաղթելով որ այս ձգտումը, անով վառուած սակաւաթիւ Հայերու մէջ սահմանափակուած մնալու տեղ, տարածուի մեր մէջ եւ ծնունդ տայ ընդարձակ, միահամուռ, մեթափառ որ հզոր գործունէութեան մը, եւ այստեղ կ'ուզեմ՝ աւելի մանրամասնօրէն եւ աւելի

ամբողջականօրէն քան ինչ որ կրցած եմ ընել ցարդ այս հարցին վրայ յօդուածներու մէջ գծել ընդհանուր պատկեր մը այն քաղմագիմի ջանքերուն որ կան ընկելու «մեր նախնեաց գործը» լիակատարօրէն երեւան հանելու համար:

Անհրաժեշտ է նախ զբաղիլ հին ձեռագիրներով, Պէտք է միջոցներ ձեռք առնենք որ այսուհետեւ չկորչի ո եւ է ձեռագիր, եւ պէտք է ջանադիր ըլլանք հետզհետէ ասդին անդին ցրուած ձեռագիրները ժողովի քանի մը մեծ մատենադարաններու մէջ հաւաքելու: Ինչո՞ւ մեր Հայրապետն ու Պոլսոյ Պատրիարքը չըջարեական շուղարկեն՝ պատուիրելու համար որ առաջնորդները ամէն տեղ հսկեն ձեռագրաց լաւ պահպանուելուն վրայ, եւ ջանան ինչքան կարելի է՝ մասնաւորներու ձեռքէն հանրային հաւաքածուներու մէջ փոխադրել զանոնք: Այդ «հանրային հաւաքածու» ներքը ցարդ մեր վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մէջ կը գրտնուին, ընդհանրապէս շատ գէշ պահպանուած, շատ յաճախ բնաւ չստուգնասիրուած, փոշիներու եւ մոռացման տակ թաղուած: Ինչո՞ւ իւրաքանչիւր վանաւայր, իւրաքանչիւր առաջնորդ հոգաւոր ըլլալ պէտք է համառօտ բայց մեթոտաւոր ու յստակ ցուցակ մը կազմուլու եւ հրատարակելու իր վանքին կամ իր թեմին եկեղեցիներուն մէջ գտնուած ձեռագիրներուն Յորմէհետէ Տաշեան հրատարակից Վիեննայի Միւլիթարեանց ձեռագիրներու հաւաքածուին մանրամասն ցուցակը, ինչքան քիչեր հետեւեցան այդ վարպետի ձեռքով տրուած հոյսակապ օրինակին: Դեռ նոյն իսկ էջմիածնայ եւ Ս. Ղազարի ձեռագրական բազմաճոխ հաւաքածուներուն ցուցակները չէին հրատարակուած: . . Մեր ձեռագրական մեծ հաւաքածուներու ցուցակներուն հրատարակումը անագին գերուութիւն պիտի ընծայէ մեր հին պատմութիւնը, զբականութիւնը ուսումնասիրել եւ անտիպ էջեր հրատարակել ցանկացող բանասէրներուն նոյնքան կարեւոր է նաեւ մեր ազգային մեծ մատենադարաններուն կանոնաւոր կազմակերպումը՝ որպէս զի բանասէրները աւելի հեշտիւ

կարենան օգտուիլ : Ատոնցմէ՛ն էլ միածնի, Երուսաղէմի, Վենետիկի եւ Վիեննայի մատենադարաններն են ամենակարեւորները : Վիեննայէնը ամենէն կանոնաւորը, եւրոպականաձեւն է, այն ուր աշխատութիւնը ամենէն հնչտ է՝ շնորհիւ մանաւանդ Տաշեանի ցուցակին : այդ առաւելութիւնը անշուշտ պէտք է փութան իւրացնել էլ միածնի, Երուսաղէմի եւ Վենետիկի միաբանութիւնները, իրենց հաւաքածուներուն համար, որ անհունապէս աւելի ճոխ ու կարեւոր են : Այս չորս հաւաքածուներն ալ վաճեցրու մէջ են, այնտեղ գտնուած միաբանութեանց համար գլխաւորապէս : Թէ՛ն եւ բանասէրները կարող են երթալ հոն եւ օգտուիլ, բայց յաճախ դժուար է՝ որովհետեւ... Բանասէրները ճամբորդելու միջոց միշտ չեն գտնիր մեր մէջ : Ուրիշն եւ ես կը կարծեմ թէ պէտք է մանաւորապէս հոգ տանիլ բազմահայ կիւրորդներու մէջ հայ քանի մը հարուստ ձեռագրական հաւաքածու ունեւալու, հատ մը Վան, որ թրքական Հայաստանի մտաւոր շարժման տեղական կեդրոնը ըլլալ սահմանուած է, հաւանականաբար աւելի Վարդգէս քան Ալթամար, այսինքն աւելի մօտ քաղաքին, քաղմութեան, ժողովրդին, հատ մը՝ Պոլիս, հատ մը Թիֆլիս : մեր աշխարհական բանասիրութեան ինչպէս եւ գրական ուժերու մեծամասնութիւնը Թիֆլիս եւ Պոլիս կը բնակին, ինչո՞ւ իրենց տրամադրութեան սակ՝ նոյն իսկ այդ քաղաքներուն մէջ՝ չունենան գրեթե հանրային հաւաքածուին հետ՝ ձեռագրական հաւաքածու մը եւս : Պոլսոյ Ագգ. Մատենադարանին մէջ կան արդէն իսկ բաւական ձեռագրեր, հաւաքածուն աղքատ է դեռ, պէտք է զայն հարստացնել հետզհետէ, եւ ամբողջ մատենադարանը կարգի դնել, կենդանի հաստատութիւն մը դարձնել զայն : նոյնը եւ Թիֆլիս :

Ձեռագիրները հաւաքելու, հանրային մատենադարանները կազմակերպելու, ցուցակները կազմելու եւ հրատարակելու հետ, պէտք է նաեւ միշտ յառաջ տանիլ արդէն իսկ տրամադրելի եղած ձեռագիրներու մէջ գտնուող անտիպ գործերու հրատարակումը :

Ձեռագիրներու մէջ առաջին քանակութեամբ դեռ նիւթ կը մնայ անտիպ, Պատմա-

կան գրուածքներն են որ ամենէն աւելի հրատարակուած են : Բայց անոնցմէ ալ դեռ անտիպ մասեր կը մնան : անտիպ են մանաւանդ դէպք « յիշատակարաններ » որոնք պատմական գրուածքներու լրացուցիչները պիտի ըլլան : անտիպ է տաղաչափապէս գրուածքներու ստուար մաս մը, թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ մանուսանդ՝ միջնադարեան աշուղական լեզուով : Մեծ մասամբ անտիպ են եւ դեռ գրեթէ բնաւ չուսումնասիրուած՝ Բժշկարանները, իսկ բոլորովին ուշագրութեան չեն արժանացած կախարդական գիտութեանց վերաբերող բազմաթիւ շահեկան ձեռագրերը որոնք մասնազէտներու համեմատական լուրջ ուսումնասիրութեան կարոտ են, ու դեռ ի՞նչքան անտիպ ու հետաքրքրական մեծ ու մանր բաներ՝ Ոսկեփորկներուն, Հաւաքածուներուն, Տաղարաններուն, Գանձարաններուն մէջ : Ի՞նչքան անտիպ էլ են՝ նոյն իսկ մեր նախնեաց կրօնական, աստուածաբանական, խրատաբանական գրականութեան, ուր իրենց տեսակէն մէջ արժէք ունեցող կտորներ կան, եւ որոնք պէտք է հրատարակուին :

Նախնեաց երկերու հրատարակման գործին մէջ մինչեւ ցարք եթէ եղած են անշատներ՝ ինչպէս կարապետ Վ. Շահնազարեան, Արիստակէս վարդապետ Տէվլյանց, Կոստանեանց եւ այլք, որ կարեւոր տեղ ունեցած են, գլխաւորապէս մեր միաբանութիւններն են սակայն որ անոր մէջ կարեւորագոյն բաժինն են ունեցած, եւ բնական էր որ այդպէս ըլլար, որովհետեւ միաբանութիւնները ամենէն աւելի դիւրութիւն ունին այդ գործը կատարելու :

Նախնեաց հրատարակութեանց ստուաբար գոյն մասը կը պարտինք Վենետիկի Միսիթարեանց : Էյմիածնի ու Երուսաղէմի միաբանութիւնները շատ ետքը կուգան : Երուսաղէմի վանքը, ուր կայ հոյակապ ձեռագրական հաւաքածու մը, երբ դադրի, աւաղականք մը ըլլալէ՛ կ'ընականի եւ ուսումնական տուն մը դառնալու համար, ի՞նչքան գործ կայ այնտեղ՝ աշխատասէր եւ հմուտ վանականներու համար : Վիեննայի Միսիթարեանք, որ ցարք աւելի քննական աշխատութիւններով կ'ըզազէին, սկսած են այժմ բարեբաղդաբար նախնեաց

գործերու հրատարակման հետ մասնակցել էլ իմանալ մէջ սկսած է վերջերս լոյս տեսնել շարք մը մեր պատմագիրներու նոր եւ համեմատական խնամակ հրատարակութեանց, գործարարութեամբ միաբաններու եւ աշխարհական ընտանիքներու, ներթական ակնկալութեամբ Սուքիաս արքեպ. Պարզեանցի (1), այդ շարքը շատ կարեւոր է — միայն՝ երանի՜ թէ իւրաքանչիւր հատորի սկիզբը ուսումնասիրութիւն մը գտնուէր՝ ուր ամփոփուած ըլլալին հեղինակին վրայ ցարդ կատարուած բանաստեղծական հետազոտութեանց արդիւնքները, ճշտագոյն նկատուած կենսագրական տեղեկութիւնները, մանկալի է որ Պարզեան արքեպիսկոպոսի անհատական ազնիւ ձեռնարկը միայնակ չլինայ, այլ վառք ինքն իսկ իր ներթական ու մտաւոր ուժերը միացնելով՝ սկսի նախնեաց գործերու հրատարակութեան եւ ուսումնասիրութեան հարուստ եւ հզօր շարք մը երեւան բերել :

Յանկալի է նաեւ որ գէթ շատ կարեւոր հեղինակներու ընտրքին վերջնական լիակատար հրատարակութիւնը պատրաստելու համար նախաձեռնութիւնն ունեցող Միքայէլ Թիւնը կամ անհատը՝ ձեռագիրներու համեմատութեան համար գէթ երեք Միքայէլ Թիւնի գործակցութեանը գիմէ եւ զայն ստանայ :

* *

Ձեռագիրներու ամբողջական ցուցակներու հրատարակումը, անորոշ մէջ գտնուած բոլոր կարեւոր գրուածքներուն ի լոյս ընծայումը, իրենց ուրոյն շահեկանութենէն զատ, ամենէն թանկագին աշխատութիւնը պիտի բերեն՝ ինչպէս ըսի վերեւ՝ հայ ցեղին պատմութեան եւ հայ գրականութեան պատմութեան լիակատար յօրինումին : Ատոր համար, անհրաժեշտ է նաեւ անշուշտ օտար եւ հայ բանասէրներու կողմէ սկսուած հետազոտութիւնները շարունակել օտար հեղինակներու, յի-

շատակարաններու, արձանագրութեանց մէջ՝ Պէտք է փնտռել, հաւաքել, դասաւորել, ամփոփել ամէն ինչ որ կը գտնենք այդ օտար աղբիւրներուն մէջ՝ Հայոց վրայօք, թէ՛ այն գերին մասին զոր իրենց երկրին մէջ իր ազգ կատարած են, եւ թէ՛ այն գերին զոր օտար երկիրներու մէջ հայ գաղութները կամ անհատները կատարած են :

Հայաստանէն դուրս՝ օտա օտա օտա յաճախ հայ ցեղը կորույի, օպանդի, հմարաւսուքեան մեծ ապացոյցներ օւռած է, որոնց օտաւուց վրայ հաւեւանցի գաղափար մը Ունիք, եւ օտա մը ամենաօք կը մնայ մեզի : Պարսից, Արաբաց աղուեստին մէջ ո՞վ գիտէ թէ բաժին մը չէ ունեցած Հայը, ան որ օսմանեան պետութեան գեղարուեստի բոլոր ճիւղերուն մէջ ամենակարեւոր գեր կատարած է, Հ. Անգրիկեան քանի մը տարի առաջ, Շարտէն Յրանասցի ուղեւորին քանի մը հատուածները յիշատակելով, երեւան կը հանէր անյայտ անուոյն Միհաս մեծատաղանդ հայազգի նկարչի մը որ Սպահանի հին պալատները հոյակապօրէն որմնադրեցին գեր է Հայու ձեռքով կերտեալ ու եւրոպական ազդեցութիւններ ալ մատնող պարսիկ նուրբ ու ճոխ ոճով մը, ինչպէս չլինի խուզարկու Հայի որ երթան փնտռեն գտնեն Միհասի գործերէն ինչ որ մնացած է, լուսանկարներ զանոնք, ինչպիսի կենսագրութեան մասան պարսիկ աղբիւրները քրքրեն : Բիւզանդեան կայսրութեան քաղաքական, զինուորական կեանքին մէջ հայ ցեղը առաջնակարգ գեր կատարած է, անոր մտաւորական գեղարուեստական կեանքին մէջ ալ անշուշտ ունեցած է իր բաժինը (Ս. Սփիւայի վերանորոգումը հայազգի Տրքատ ճարտարապետին յանձնած են, ասիկա նշանակալից մանրամասնութիւն մըն է) : Հ. Կարապետ Տէր-Սահակեան սիրուն շարք մը սկսած է Բիւզանդիոյ մէջ երեւցած մեծ հայ դէմքերու մասին : Ես կը ցանկայի որ այդ աշխատութիւնը զեռ ուրիշներ ալ կատարէին, աւելի եւս մանրամասն եւ ընդարձակ ձեռով, եւ մեղի տայի մեր ցեղի պատմութեան այդ ստուար ու կարեւոր գլուխը՝ լիակատարութեն գրուած Օսմանեան պետութեան մէջ, սկիզբէն ի վեր՝ Հայը անազնի գործ կատարած է, հարեւր ձեռով : Բանաստեղծ արուեստի մէջ իր գերը

(1) Այդ օտրի մէջ, Ագաթանգեղոսի հոր հրաշալիութիւնը, կատարած՝ ձեռամբ բազմամոտ փարքն Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի եւ Պ. Կանայեանի, իր օտալի մէջ դեռ մնալը չունեցող հոյակապ գործ մըն է :

չափազանց կարեւոր է . հաւանականաբար՝ եթէ հետազոտութիւնները ըլլան, պիտի տեսնենք որ ինչ որ մեզի ծանօթ է՝ շատ քիչ բան է բաղդատարար դեռ անյայտ մնացածին: Նոյն իսկ հին մզկիթներու շինութեան, « մահմեմական արուեստ » ըստածին ըստ Տիւղերու մէջ, Հայուն մասը կ'այ յաճախ ապահովապէս, պէտք է փնտռել ու գտնել: Սիւլէյմանիէի ճարտարապետ Սինան խալիֆան հայ կը կարծուի, ապացոյցները ջանալու է գտնել: Պրուսայի «կանանչ մզկիթ»-ին ճարտարապետը Պարսկաստանէն եկած նախկին վաճառական քրիստոնիսայ մըն է՝ Էլիթան անուան, թիւրքս Հայ . . պէտք է փնտռել: Նոր ժամանակներու մէջ, Մէճիթի, Ազիզի օրերուն, գիտենք թէ գրեթէ ամբողջ գեղարուեստը Հայոց ձեռքն էր . եւ ի՞նչ հոյակապ տաղանդ ցոյց տուած են — ճարտարապետ Պալեսները, կահագործ Ուրիկ պէյը, նկարիչ Ուսմետիլը . զարդարուեստագէտ Պրէճիկճեանը, եւնոյ ինչո՞ւ օտար երկրի մէջ հայ տաղանդի արտայայտիչ այս բոլոր դէմքերուն ու գործերուն մասին մանրամասն ու խզճամբիտ ուսումնասիրութիւններ չպատրաստուին, լուսանկարներով զարդարուած, — որպէս զի թէ՛ մենք եւ թէ՛ օտարները կարենանք որոշ գիտնալ ի՞նչ է մեր բաժինը աշխարհին ընդհանուր զարգացման միջոցով մէջ: Տեսնէք Ձրաղանը որ վերջերս փաճացաւ հրդեհի մը մէջ, ամբողջապէս հայ տաղանդի ձեռքով կերտուած ու պնդուած թանգարան մըն էր . այսօր՝ անկից տարտամ յիշատակ մը միայն կը մնայ: Եթէ այսքան տարիներէ ի վեր, մէկը խորած ըլլար այդ շէնքին պատմութիւնը, անոր արտաքին ու ներքին անարագին նկարագրութիւնը շարադրել, անոր կորուստը մեզի համար ամբողջական չէր ըլլար, ինչո՞ւ Շահապաս Ջուղայի Հայերը բռնի տարաւ Պարսկաստան . որովհետեւ անոնց քաջ ճարտարագէտ, քաջ արուեստագէտ եւ քաջ վաճառական ըլլալը գիտէր, եւ ի՞նչպէս անոնց չնորհիւ ծաղկեցնել պարսիկ գեղարուեստն ու վաճառականութիւնը . եւ իր նպատակին ալ հասաւ . Բայց մենք դեռ ո եւ է հետազոտութիւն չենք կատարած գիտնալու համար որոշապէս թէ ի՞նչ ըրին Ջուղայէն Պարսկաստան գացած Հայերը, ի՞նչ եղաւ ճշտել անոնց բա-

ժինը պարսիկ արուեստի տարօրինակ զարգացման մէջ:

Արուեստէն դուրս ուրիշ ճիւղերու մէջ եւս Հայը նշանաւոր դէմքեր տուած է օտար ազգերու . օրինակի համար, մեծանուն Միլլան խանը, որ Պարսից վերանորոգչական շարժման մեծ ներշնչողներէն մին եղած է իր բաղձաթիւ պարսկերէն գրուած քերթով, եւ որ պարսիկներէն իսկ իբր մեծ գրագէտ, իբր տեսակ մը « մարգարէ » նկատուած է . ինչո՞ւ պարսկագէտ Հայեր չփնտռեն, չհաւաքեն ու հայերէնի ինչպէս եւ եւրոպական լեզուաց թարգմանելով, չհարաարակեն անոր պարսկերէն գրուած քերթը: Ու դեռ ո՞րքան այսպիսի դէմքեր, գործեր, որ կան գտնուելու, իւրյս հանուելու՝ Ռուսաստանի, Լեհաստանի, Իտալիոյ, Հունգարիոյ մէջ, եւնոյ եւնոյ:

* *

Մեր նախնաց հայրենի հողին իսկ վրայ կատարած գործը երեսան հանելու համար՝ ամենէն կարեւոր ձեռնարկներէն մէկն ալ պեղումներն են: Հողին տակն են մեր շատ մը Պոմպէինները . մեր հին կեանքի, բարքերու, արուեստի մասին որոշ գաղափարներ պիտի ունենանք երբ անոնք ըստ իր երեսան ելլեն: Պ. Մարին ոչ միայն պէտք է օգնել, այլ եւ պէտք է հետեւիլ անոր օրինակին: Անին միակ հնամայրը չէ որ պեղմանց կը սպասէ . Դատեան Խաչիկ վարդապետը որ Ջուարթիոց եկեղեցին իր անհատական նախաձեռնութեամբ՝ եւ նոյն իսկ Պ. Մարին առած օրինակէն առաջ՝ պեղելով երեսան հանց, մեծ գովեստի արժանի Հայ մըն է: Երանի՜ թէ այդ սրտասուցութիւնը, այդ եռանդը ունեցողներ մեր բանասէրներուն մէջ շատ գտնուէին, եւ անոնց աջակցող մեկնասաներ յառնէին հետզհետէ, ու մեր հասարակութիւնն իսկ, անհատներով ինչպէս եւ ընկերութիւններով, ուշադրութիւն դարձնէր այս կարգի ձեռնարկներուն վրայ եւ օգնէր անոնց, եթէ օսմանեան ներկայ բեժիւր տեսէ եւ զօրանայ, ինչքան պեղումներ կան կատարուելու թրջահայաստանի մէջ . . .

* *

Պէտք է ուսումնասիրել մեր բոլոր հին

չէնքերը, վանք, տաճար, դղեակ, բերդ, պարիսպ, եւն. որոնք հողին տակ չեն, այլ մեր անտարբերութիւնն ու տգիտութեան փոշիին տակ միայն ցարդ թաղուած մնացած են: Կովկասի, ու մասնաւորապէս Անիի, հին հայ չէնքերուն ճարտարապետութիւնը, արդէն իսկ քարեքաղաքութիւնը ունեցաւ կարող ու եռանդ զուտ ուսումնասիրող մը գտնելու. յանձին Պ. Թորամանեանի. ահա՛ գործիչ մը որ մեծապէս արժանի է ամբողջ ազգին գիտատման եւ ջերմագին աշակցութեան. մեր ընթերցողները դեռ տպաւորութեանը տակ են անշուշտ այն յստակ, նորութիւններով լեցուն, հմտալից ուսումնասիրութեան զոր մեր նախորդ թիւին մէջ հրատարակեց Պ. Թորամանեան. ասիկա դեռ համառօտ մէկ ամփոփումն է միայն այն եղբակացութեանց որոնց ակսած է հասնիլ Պ. Թորամանեան իր երկարածիզ բազմազան հետազոտութիւններէն յետոյ, եւ որոնք ա՛յնքան փառքըչի են մեր ազգային ինքնասիրութեան համար: Ահա՛ մեծ արահետ մը, զոր Պ. Թորամանեան կը բանայ, եւ ուր իրեն պէտք է հետեւին ուրիշ Թորամանեաններ, վասն զի գործը ահապին է, եւ մէկ երկու հոգիով չէ որ ան պիտի լրիւ կատարուի:

* *

Այդօրինակ ուրիշ մեծ արահետ մը, Կոմիտաս վարդապետն է որ բացաւ, իր առաջնակարգ արուեստագէտ-գիտունի կրկնաւու խուզարկու մտքին երկարատեւ դժուարին վերլուծման ենթարկելով մեր հին ազգային երաժշտութիւնը գտնելու, որոշելու, սահմանելու գործը. իրմէ արդէն շատ արդիւնք ստացած ենք եւ դեռ շատ աւելին կը սպասենք. «Հայ երաժշտական ոճը» ինչպէս որ ինքը լայն երեւան հանեց, օտար գեղեցկագէտներու զմայլում պատճառեց եւ մեղ Հայերուն՝ հպարտանալու իրաւունք մը եւս կուտայ: Այդ անասման արահետին մէջ ալ թէ՛ իրեն վարպետին եւ թէ՛ այսուհետեւ իր գծած ուղղութեամբ ընթանալ ուղղող աշակերտներու համար՝ անպակո ըսել կայ գտնելու եւ քննելու: Կոմիտաս վարդապետի Պոլսոյ մէջ հայկական երաժշտանոց մը հիմնելու ծրագիրը ամէն իրախուսանքի արժանի է, ու մեծ հաճութիւն կը տեսնեմ որ Պոլսոյ եւ Իզմիրի հայ հասարակութիւնը այդ ծրագրին

իրականացման օգնելու խանդավառ տրամադրութիւն մը ցոյց կուտայ:

* *

Հայ հին արուեստի մասին ամբողջական գաղափար կազմելու համար պէտք է ուսումնասիրել նաեւ մեր ալեւոր վանքերուն ու եկեղեցիներուն մէջ գտնուած որմնանկարները, հին պատկերները. քանդակագործական նմոշները, անոթները, սպասները, վարագոյրները, խաչվառները, խաչերը, Աւետարանի զարդարուն կողբերը, շուրջառները, սեղանի, սկիհի ծածկոյթները, եւն. եւն. եւն.: Ասոնց մեծ մասին վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն դարձուած է ցարդ, իսկ մէկ մասին վրայ՝ դեռ ընտել երեք: Մեր վանքերն ու եկեղեցիներն՝ կրօնական սրբավայրեր չեն միայն, այլ ազգային արուեստի քանդադաճներ են. իբր այդ զանոնք նկատող, անոնց մէջ պարունակուած գանձերուն անվթար պահպանման հող տանող, եւ զանոնք խնամքով լրբօրէն ուսումնասիրող Հայեր շատ քիչ եղած են ցարդ:

Այդ գեղարուեստալի մ գանձերուն մէջ առաջին տեղերէն մէկը կը ըսնեն նաեւ նկարազարդ հին ձեռագիրները: Մասնակի ուսումնասիրութիւններ, ասդին անդին մերթ ընտելներու արտատպումներ գոյութիւն ունին. բայց ամբողջական հիմնաւոր լուրջ ուսումնասիրութիւն մը դեռ չունինք այդ հայկական արուեստի վերջին ծայր շահեկան ըստինի վրայ, իսկ այդ ձեռագիրներուն գեղեցիկագոյններէն միոյն լիակատար եւ մաքուր վերարտադրութիւնը պարունակող չքեղ հրատարակութիւն մը չէ փորձուած տակաւին ի՞նչ սիրուն նիւթ՝ գեղարուեստագէտ ըսնաւսերներու համար, անշուշտ մեր ձեռագիրներու մանրանկարչական արուեստին մէջ ինչ որ օտար ազդեցութեան արդիւնք է, ու ցոյց տալ ինչ որ յստակ է հայ ոգւոյ եւ ճաշակի: Վեհ նետիկ վանքին մէջ, ուր հրաշալի նկարազարդ ձեռագրեր կան, գծազարդար «Իրաւունքութիւնը բոլորովին անփոյթ է այժմ այդ կարգի ուսումնասիրութեանց մասին, որոնց նկատմամբ ատենով Ալիշան, որ ամէն բանով գիտցած է հետաքրքրուիլ, տեղեկութիւն տալ կը սիրէ իր գործերուն մէջ: Ալիշանի մէկ հին ուսումնասիրութեան է օրինակի համար՝ որ ես իմացած էի գոյութիւնը «Պատկերաւսոյց գիրք» ձեռագրին, որ ոչ միայն նկարազարդ

ձեռագիրք, այլ նկարչութեան հին դասագիրք մըն է, ամենաթանկագին, ամենաշահեկան ձեռագիրք, գծադրագրաբ՝ շատ անկատար վիճակի մէջ մեղ հասած, բնագիրը պակաս, միայն իբր օրինակ ծառայող պատկերներու շարքը մնացած՝ քանի մը տեղ հակիրճ նօթերով. վերջինի անգամ վանքը եղած ատեն, փափաքեցայ տեսնել այդ ձեռագիրքը. եւ զմայլած միացի. սքանչելիք մըն է այդ փոքրիկ ձեռագիրքը. առաջարկեցի որ հրատարակեն զայն իսկոյն ամբողջութեամբ. մեծ ծախքի ալ կարօտ չէ՝ որովհետեւ գծագրութիւններ են լոկ առանց գոյնի. այդ հրատարակութիւնը պիտի ըլլար՝ կ'ընէի՝ առաջին թիւը շարքի մը. որու մէջ գային յետոյ՝ Տրապիզոնի Աւետարանը. Աղեքսանդրու պատմութիւնը, եւն. ատոնց համար աւելի ծախս պէտք է, բայց Ս. Ղազարու վանքը ունի միջոցներ, եւ այդպիսի գէթ մէկ քանի հրատարակութիւններ Հայոց ու Եւրոպացոց բոլոր մասնագէտներուն, արուեստասէրներուն կողմէ ջեւած ընդունելութիւն կը փնտնեն եւ ծախքը կը հանեն օր մը ծանկալի է որ վնենտկի Միխայիլութիւնը չչարունակէր անտարբեր մնալ այս գեղեցիկ գործին հանդէպ։

Իշխածնայ մատենադարանին մէջ եւս կան բազմաթիւ նկարագրող ձեռագիրք, որոնց մէջ քանիսի հոյակապ արտագրութիւններ են հայ մանրանկարչական արուեստի թիւերէն. ատոնց գլխաւորներէն ոմանց մասին գաղափար մը տալու համար Անանիոսի ընթերցողներուն, յառաջիկայ թիւին մէջ պիտի հրատարակեմ յօդուած մը զոր վնքերն ամենին հմուտ միաբաններէն մին՝ Հ. Գարեգին Վարդ. Յովսէփեան հաճեցաւ պատրաստել իմ խնդրանքովս, ինչպէս արդէն գրած եմ Անանիոսի մէջ, Հ. Գարեգին վաղուց հետաքրքրուած է հայ հին մանրանկարչութեան արուեստով, ցանկացած է իշխածնայ ամենէն կարեւոր նկարագրող ձեռագիրներէն մէկուն ամբողջական լուսանկարչային հրատարակութեանը ձեռնարկել ընդարձակ ուսումնասիրութեամբ մը. երանքի՛ թէ կարեւոր պերջպէս իր այդ գեղեցիկ ծրագիրն իրականացնել (1), Յայտնի է նաեւ որ Մեսրոպ եպիսկ.

Տէր-Մովսէսեան տարիններէ ի վեր աշխարհս ալ եւ ալ կողմը գտնուած հայ ձեռագիրներու գլխաւոր հաւաքածուներուն ցուցակները համառօտապէս պատրաստած է, եւ մտադիր է ընդհանուր ցուցակ մը կազմել. շատ խոշոր ձեռնարկ, որուն լիակատար իրագործումը մէկ մարդու ուժէն վեր է թերեւս. լաւագոյն է՝ ընտրել բաժին մը եւ անոր վրայ աշխատել մանրակրկիտ կերպով. օրինակի համար՝ Տաղարաններ կամ ուրիշ շարք մը. — բայց Մեսրոպ եպիսկոպոս ունի նաեւ ճոխ շարք մը լուսանկարուած մանրանկարներու. Երուսաղէմէ ձեռագիրներէն լուսանկարած իր կտորները, (որոնցմէ մին, ուր կ'երեւայ մեր Լեւոն Գ. Թագաւորը՝ իր ընտանիքով, հրատարակեցինք Անանիոսի մէջ՝ Մեսրոպ եպիսկոպոսի մէկ ուսումնասիրութեամբ), վերջին ծայր գեղեցիկ են եւ շահեկան. ինչու՞ն էն առաջ՝ այդ նկարներու շարքը կամ անոնց մէկ մասը չհրատարակէր մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ մը (2)։

Մեր նախնեաց գործին ծանօթացումը լրացնող կարեւոր միջոց մըն ալ Յովհորի ուսումնասիրութիւնն է։ Ժողովրդին մէջ աւանդաբար պահպանուած վէպեր, հէքեակներ, երգեր, բարբեր, սովորոյթներ, առասպելներ, հաւատալիքներ, հանդէսներ, կախարդական, բժշկական, միջոցներ, եւ այլն, մէկ բաժինն են նախնեաց գործին. անոնց կեանքին, մտայնութեան մէկ ստուար ու ընտանի մասն է, որ ոչ թէ քարի, փայտի կամ թղթի վրայ սեւեռանելով՝ այլ ժողովրդին մտքին մէջ իսկ հաստատուած՝ դարէ դար անջինջ յաւելումներ, փոփոխումներ կրելով, եկեր հասեր է մեզի։ Խնքին արդէն հրապարակչի ու սերուն, այդ ֆորլորական գանձերը մեր հայերուն պատմութեան, գրականութեան, արուեստին ու կեանքին վրայ շատ բան բացառող լոյս մը պիտի սփռեն, Այս ճիւղին մէջ մենք՝ ուրախութեամբ կարելի է հաստատել՝ յետամնաց չենք. սկսեալ Արովեանէն, Պոպեանցէն, մին-

(1) Մամուլը նամակէ մը կ'իմամամ քէ Հ. Գարեգին այժմ կը պատրասէ ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը «Արայական հասոց» հոյակապ նկարագրող ձեռագրին վրայ, զոր իմ կը կրեաւ հայ մամուլագրական արուեստի գլուխ-գործնոցէն մին։ Սպասելով որ Մ. Արտիսեանի անհատական կայտերն իջողէն բարեկարգուելով կարող դարձնէ միաբանութիւն այդ կարգի գործերու սպագրութիւնը իր իսկ որամով ընելու, եւ մագիստրոս որ գտնուէր

մեկեմա մը որ ըմբռնէր այդպիսի հրատարակութեան մը կարեւորութիւնը եւ յանձն առնէր անոր համար հարկաւոր եղած գումարը նուիրել։

(2) Հանցումը կը սեւեռն որ «Աղագրական Հանգստի» վերջին թիւին մէջ Մեսրոպ եպիսկոպոս երեսնադէմայ ձեռագիրներու այդ մամուլագրութիւնն ոմանց մասին ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է։

չեւ Սրուանձտեանց, Հայկունի եւ այլք, մեծ քանակութեամբ նիւթեղէն պաշար հաւաքուած է. իսկ Պ. Լալայեան արդէն ֆորքլորական գործունէութիւնը լուրջ գիտական հոգի վրայ դրած, տարիներէ ի վեր ան այդ գերը կը կատարէ իր հմուտ վարպետի լիալիբ գիտակցութեամբ եւ առաքելի անձնազոհ եռանդով, ներուճ բանասէրներ, Մ. Արեղեան, Ս. Կանաչեանց սկսած են արդէն մեր ժողովրդական աւանդութեանց, ժողովրդական դիւցազնավէպերու եւ մեր հին պատմութեան միջեւ գրտնուած թաղուն աղբսր փնտռել եւ երեւան հանել: Վասնէն կը սկսի շողալ նոր Սրուանձտեանց մը, բաղմամբն ու կրակոտ Զիթունիքի Այդ ճամբուն մէջ. որ յաւ բացուած է՝ հետեւողներու համար, եւ ուր վարժ գործիչներ կ'աշխատին մինչեւ այսօր եռանդով ու գիտակցութեամբ, շատ քան կայ դեռ ընդուն:

* *

Անա՛ մտաւոր գործունէութեան ընդհանուր ծրագիր մը, որ նոյն ատեն շատ բեղուն ծրագիր մըն ալ է գերազանցապէս եւ իրապէս « ազգասիրական » գործունէութեան: Ասոր իրենց աջակցութիւնը կարող են բերել մեր ժողովրդին բոլոր տարրերը, իւրաքանչիւրն իր միջոցներովն ու չափովը, թէ՛ հոգեւորականը թէ՛ անհատը, թէ՛ յեղափոխականը թէ՛ պահպանողականը, թէ՛ հարուստը, թէ՛ աղքատը, որովհետեւ ասիկա ոչ միայն ընդհանուր գիտական տեսակէտով կարեւորութիւն ունեցող գործ մըն է, այլ մեզ համար՝ մեր ամենաէական, ամենաբարձր շահերուն, մեր « պատմական » հետ կապ ունեցող հարց մըն է: Ինչ հոյակապ, անսաման, յուռի գործունէութիւն, մանաւանդ՝ երթասարդ մշտնջերու համար. ինչքան օգտակար ու գեղեցիկ կերպով այդտեղ կարող են առնք իրենց նորաթուղ ուժերը գործածել՝ փոխանակ զանոնք յուսման վատնելու՝ ինչպէս սովորական երեւոյթ մը սկսաւ դառնալ՝ « փոխթիւրէն » ի կամ մեր բառով՝ « ազգային» ի յիմար ու ամուլ փառամոլութիւններու, կողակազանութիւններու մէջ:

ԱՐԵՎԱ ՅՈՊԱՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՆԻՔԸ

Մինչ ՀԱՅԵՐԷՆ լեզուն և հայ գրական, ծարտարպետական, երաժշտական արտագրութիւններն բազում քննութեանց աւարկայ եղած են կէս դարէ ի վեր թէ՛ հայ և թէ՛ օտար ուսումնասէրներու կողմէն, տակաւին հայկական հարսանիքը, մին հայ ցեղին հոյակապ հաստատութիւններէն, կը մնայ անխուճարկեալ և անձանթ: Հայկական եկեղեցիին պէս՝ հայկական հարսնիքն ալ ցեղին հոգւոյն շատ բարդ և շատ հաւատարիմ մէկ պատկերն է: Աւ հարսանիքը աւելի բարդ ու աւելի ճշգրիտ պատկերն է հայ հոգւոյն, վասն զի իր մէջ կը միացնէ հոգեւորն ու մարմնաւորը, կրօնականն ու աշխարհայինը: Այս միայն հայ լեզուն և բանաստեղծական ու երաժշտական արուեստը իրենց պարզ գեղեցկութիւնովը ի հանդէս կու գան հարսանեաց մէջ, ալ և ցեղին բարոյական ըզձանքը, հոգեկան լրբութիւնն ու ընտանեկան խտելը: Քրիստոնէական ու հայկական տարրերը հոն զերար թափանցած՝ ներդաշնակ ու գեղեցիկ միութիւն մը կազմած են: Ամբողջութիւնը այնքան խորապէս հայկական է որ ոչ ոք երբեք կը մտածէ վերլուծել զայն իր տարրերուն: Ցանկերէցը, տիրացուն, շարականն ու աղօթքը խառնուած են սիրոյ երգերուն, գինիին, պարին, խնջոյքին և երաժշտական գործիներուն հետ: Երկին ու երկիր գրկելնդիտան են հայ հարսանիքին մէջ: Եկեղեցին ընտանիքի խորհրդաւոր ծոցէն առած է իր վեհագոյն խորհուրդը, և ընտանիքն ալ իր հարսանեաց մէջ եկեղեցին կ'առնէ իր հոգեկան վսեմութիւնը: Եկեղեցին կ'երգէ

Խորհող մեծ եւ սխալիկ որ յայտ աւուր յայտնեալ.
Հովիւն եղեմ քոյ հրեապալ, զսմ աւեփս աշխարհի.
Ծնաւ նոր արայի ի Բերդիկէմ Բաղաթի:

Այսինքն, ըստուած մարդ եղած է որպէս զի մարդն ըստուած ըլլայ: Այդ է քրիստոնէական կրօնին ծուծը: Իսկ հայկական հարսանիքին խորհուրդն այս է թէ զան նորէն աշխարհ կը մտնէ, կը վերածնի, կը պսակուի, որպէս զի «թագաւոր» ըլլայ, գլուխը փոքրիկ պետութեան մը, որուն քաղաքացիներն ինք